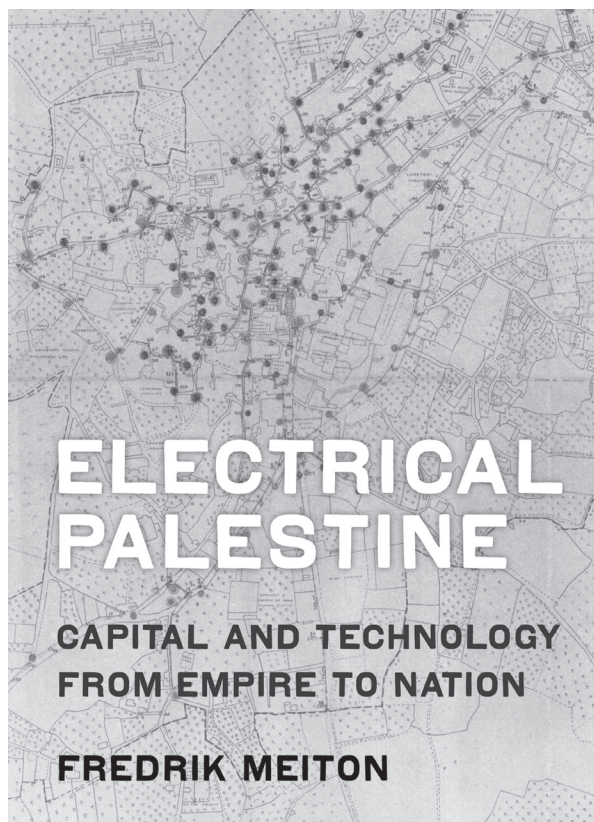

שירה פנחס על "אלקטריקל פלסטיין" של פרדריק מייטון

שירה פנחס

Fredrik Meiton, *Electrical Palestine: Capital and Technology from Empire to Nation* (Oakland, 2019), 312 pp.

מהו חלקם של רעיונות, אידיאולוגיות ומסמכים משפטיים בעיצובם של תהליכים היסטוריים של קולוניזציה ובניית אומה? מהו היחס בין היבטים אלה של ההיסטוריה הפוליטית לבין האופנים החומריים, הכלכליים והטכנולוגיים שבהם אנשים בונים ומקיימים את עולמם? אלו השאלות שנמצאות בלב ספרו החדש של פרדריק מייטון, *Electrical Palestine*. הספר בוחן את תהליך הקמתה של רשת חשמל ארצית בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט הבריטי, משנת 1921, שבה העניק השלטון הבריטי מונופול על אספקת חשמל לפנחס רוטנברג, מהנדס ציוני ממוצא רוסי, ועד להפסקת פעילותה של תחנת הכוח בנהריים ב-1948. בשנים אלה הפך החשמל למנוע של צמיחה ופיתוח ולרכיב הכרחי בתעשייה, בחקלאות ובמשקי הבית ברחבי פלשתינה-א"י. אך שמו של הספר, *Electrical Palestine*, לא ניתן לו רק כדי לסמן את הפיכתו של החשמל לחלק אינטגרלי מחיי היומיום. החשמל, טוען מייטון, עיצב את פלשתינה-א"י כמדינתו של העם היהודי, על ידי כך שסיפק את התשתית החומרית לריבונות יהודית ואפשר לראשונה לדמיין את פלשתינה-א"י כמדינה מודרנית בעלת כלכלה, תעשייה ותרבות יהודיות.

מהו התהליך שבמהלכו הפכה פלשתינה מיחידה גאוגרפית בלתי מוגדרת באימפריה העות'מאנית למדינת לאום בעלת טריטוריה וגבולות מוגדרים? דווקא על שאלה פוליטיות זו, טוען מייטון, לא ניתן לענות באמצעות הכלים של ההיסטוריה הפוליטית בלבד. אף על פי שהמונח פלשתינה היה בשימוש מאז העת העתיקה, לא נלוותה אליו הגדרה משפטית או גאוגרפית מדויקת עד ימי המנדט הבריטי. הנטייה המקובלת במחקר היא להבין את היווצרותה

של פלשתינה המודרנית כישות פוליטית חדשה בתור תוצאה של המסמכים המשפטיים והדיפלומטיים שנחתמו בזמן מלחמת העולם הראשונה ואחריה. בניגוד לכך, מייטון מראה שבפועל מסמכים אלה הגדירו את פלשתינה בצורה עמומה, או לא התייחסו אליה כלל. אף לא הסכם פוליטי או דיפלומטי אחד שנחתם בזמן המלחמה הזכיר מפורשות את פלשתינה, כולל הסכם סייקס-פיקו ומכתבי חוסיין-מקמהון. בוועידת סן רמו ב-1920, שהחליטה למסור לידי בריטניה את השלטון המנדטורי על פלשתינה ועבר הירדן (שפוצלו למנדטים נפרדים ב-1922) גבולותיהם לא הוגדרו. המסמך הדיפלומטי היחיד מזמן המלחמה שהתייחס מפורשות לפלשתינה הוא הצהרת בלפור משנת 1917. אך מייטון מסב את תשומת ליבנו לעובדה שבניגוד לפרשנות המאוחרת שלנו, גם המסמך שבו התחייבה בריטניה לתמוך ב"הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל" לא התבסס על ההנחה שפלשתינה עצמה (שגבולותיה שוב אינם מוגדרים) תהיה יחידה פוליטית עצמאית.

לפריקט ההידרו-אלקטרי של רוטנברג, טוען מייטון, היה חלק חיוני בהפיכתה של פלשתינה ממונח עמום למדינה במובנה המודרני – טריטוריה בעלת גבולות מוגדרים

שירה פנחס היא תלמידה לתואר שלישי בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטור שלה עוסקת בהיסטוריה חברתית של נפט בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט.

דוא"ל: shirap1@post.tau.ac.il

וכלכלה בת־קיימה. ראשית, לפי התכנון ייצר הפרויקט חשמל בכמות של פי עשרה מהדרישה הקיימת בפלשתינה של שנות העשרים. עודפות זו לא נחשבה לבזבז או לחוסר יעילות, משום שהגיונה הפנימי של התוכנית לא היה היגיון של אספקת שירות, כי אם היגיון טרנספורמטיבי: רשת החשמל נועדה להיות מנוע של צמיחה ופיתוח, שתביא עימה הגירה, התיישבות, תעשייה ובנייה. רשת החשמל סיפקה לא רק את האמצעים החומריים לבניין האומה, אלא גם את האופנים שבהם היא נמדדת: צריכת החשמל שימשה אחת מצורות המדידה המרכזיות שדרך נבחנה רמת ה"ציוויליזציה" של פלשתינה. בנוסף, לפרויקט החשמל של רוטנברג הייתה השפעה לא מבוטלת על סימון גבולותיה של פלשתינה בפועל, כי הצורך לספק כמות מים מספקת מנהר הירדן לפרויקט ההידרו־אלקטרי שימש לבריטים נימוק להזזת הגבול צפונה, על חשבון השטח שיועד במקור לצרפת, ומזרחה, על חשבון השטח שיועד לעבר הירדן.

הספר הוא תוספת חשובה לקורפוס ספרותי מצומצם, ההולך וגדל, ובוחר מחדש את ההיסטוריה של פלשתינה־א"י ואת תולדות הסכסוך היהודי־ערבי דרך התמקדות בהיסטוריה חומרית, במרחב ובטכנולוגיה. ספרות זו מדגישה שהיחסים בין בריטים, ערבים ויהודים בפלשתינה־א"י לא התגבשו בחלל ריק, אלא עוצבו באופן הדדי על ידי תשתיות וטכנולוגיות של תחבורה, אספקת שירותים ותעשייה, שבתורם השפיעו על כל ההיבטים של חיי היומיום בפלשתינה־א"י ועל אפשרויות המפגש והעיצוב של קבוצות חברתיות שונות. בהתבסס על חוקרי מדע וטכנולוגיה דוגמת ברונו לאטור (Latour) וטימותי מיטשל (Mitchell), נקודת המוצא של מייטון היא שמתח חברתי ומתח חשמלי לא היו אובייקטים נפרדים. נדרשה עבודת גבול רבה מצידו של רוטנברג – כלומר, הכחשת אופיין המשותף של הטכנולוגיה והפוליטיקה, כדי למצב אותן כשתי ספרות נפרדות, כפי שאנו מורגלים לראותן היום.

הספר בנוי בצורה כרונולוגית. הפרק הראשון ממקם את הפרויקט ההידרו־אלקטרי בתוך הקשר אימפריאלי גלובלי. בניגוד לאתוס הפיתוח הקולוניאלי, שהיה דומיננטי אחרי מלחמת העולם השנייה ואשר הדגיש רווחה כלכלית וחברתית, פרויקטים גדולים של בניית תשתיות, מומחיות טכנית וצמיחה כלכלית החלו למלא תפקיד מרכזי בין שתי מלחמות העולם – הן כאמצעי לשליטה קולוניאלית והן להצדקתה. תוכניתו של רוטנברג לבניית רשת חשמל בקנה מידה ארצי, המבוססת על מרכזו של האספקה ועל טכנולוגיה מתקדמת, התקבלה בהתלהבות על ידי השלטון הבריטי, בשל התאמתה לחזון הפיתוח של הקולוניאליזם

המאוחר וחרף העובדה שבנייתה של רשת חשמל מבוזרת המבוססת על גנרטורים מקומיים הייתה יכולה לספק את צורכי החשמל של פלשתינה־א"י בשנות העשרים בעלות נמוכה עשרות מונים. יתרה מזו, הפרויקט ההידרו־אלקטרי היה נדבך חשוב ביכולתה של הציונות לקדם חזון טכנו־קפיטליסטי – כלומר חזון המבטיח להפוך את פלשתינה־א"י לטריטוריה בת־קיימה מבחינה כלכלית באמצעות הון פרטי ותשתיות עתירות טכנולוגיה.

על רקע זה, מייטון מפרש מחדש את "המנדט הכפול" – התחיבותה הכפולה של בריטניה, שנוסחה לראשונה בהצהרת בלפור ושולבה בכתב המנדט – לתמוך בהקמת בית לאומי לעם היהודי מצד אחד, ולהבטיח את זכויותיהם של תושבי הארץ הערבים מצד אחר. הפרשנות הרואה סתירה בין שתי מחויבויות אלה מאוחרת ואנכרוניסטית, טוען מייטון, משום שבתקופת המנדט הן בריטניה והן חבר הלאומים ראו בהן מחויבויות המשלמות זו את זו. מייטון ממקם את המנדט הכפול של בריטניה בפלשתינה־א"י בהקשר אימפריאלי רחב יותר, ומראה שגם בקולוניות בריטיות אחרות במזרח אפריקה הגדירה בריטניה את משימתה כאיזון בין קדמה חומרית לבין שמירה על זכויותיהן של קבוצות ילידיות. תפיסת הציונות, ובאופן מרכזי מפעל החשמל של רוטנברג, כנשאים של קדמה ופיתוח היא שאפשרה לבריטים לראות את תמיכתה בציונות כגורם מיטיב גם עם האוכלוסייה הערבית, שתיהנה אף היא מפירות הצמיחה הכלכלית שתוביל הציונות.

הפרק השני עוסק בפעולותיו של רוטנברג להשגת זיכיון ארצי להפקת חשמל ובהקמת תחנת הכוח ההידרו־אלקטרית הראשונה על נהר הירקון (אל־עוג'ה). אינטרסים פוליטיים ושיקולים טכנולוגיים היו שלובים בהקמתה של תחנת הכוח הראשונה. הזיכיון להפעלתה ניתן לרוטנברג, אף שהיה ידוע שמי הירקון יוכלו להפיק רק כ־530 יחידות כוח סוס – כמות שוות ערך למכונת ספורט מודרנית, ואשר לא הייתה יכולה לספק את העלייה הצפויה בביקוש. הפרק השלישי מתאר כיצד השילוב של טכנולוגיה ופוליטיקה שוב היה מכריע בהסבת תחנת הכוח לפעולה באמצעות מנועי דיזל. תשתית תעלות המים שהייתה אמורה להיבנות עבור התחנה ההידרו־אלקטרית הייתה פגיעה במיוחד לחבלה מצידם של בעלי האדמות – תושבי הכפר שיח' מונים – לעומת מבנה קטן המכיל מנועי דיזל, שעליו קל יחסית להגן. הפרק ממשיך וממפה את התנגדותם של רבים בחברה הפלסטינית למפעל החשמל של רוטנברג, שהיה בעיניהם חלק מהמפעל הציוני ולא פרויקט ניטרלי של בניית תשתית. ההתנגדות הפלסטינית התמקדה באיומים לשבש את פעולת רשת החשמל. רוטנברג והממשל הבריטי

הגיבו בעבודת גבול, שמיצבה את רשת החשמל כפרויקט טכנולוגי ואת ההתנגדות לו כפוליטית. מרגע שפרויקט החשמל הוגדר כעניין לא פוליטי, ההתנגדות הפוליטית אליו הוגדרה "טעות בקטגוריה" (עמ' 80). הגדרה זו העלימה אלטרנטיבות מקומיות ומבוזרות לפרויקט ההידרו-אלקטרי רחב ההיקף של רוטנברג, ועוררה רושם שהחלופה היחידה לפרויקט היא הישארות בעלטה.

הפרקים הרביעי והחמישי ממשיכים לתאר את התפתחות רשת החשמל בשנות העשרים והשלושים. לאחר חתימת הזיכיון הארצי והקמת תחנת הכוח בנהריים, הפרק החמישי מבקש להסביר את הדיפרנציאציה בהתחברות לרשת החשמל בין ערבים ליהודים. בסוף תקופת המנדט, ערב מלחמת 1948, תשעים אחוז מצריכת החשמל שהופק בפלשתינה-א"י היה של יהודים. כיצד נוצר פער כה גדול, ומדוע רק קומץ ערים פלסטיניות התחברו לרשת החשמל במהלך שנות השלושים והארבעים? בתשובתו של מייטון על שאלה זו מצוי אחד ההבדלים המרכזיים בינו לבין הסוציולוג רונן שמיר, *Current Flow: the Electrification of Palestine* פורסם בשנת 2013, ועסק גם הוא בהקמתה של רשת החשמל בתקופת המנדט. שמיר טען כי חברת החשמל פעלה כדי למקסם רווחים והשקיעה מאמצים מיוחדים בניסיונות לחבר ערים פלסטיניות לרשת. הפערים בחיבור לחשמל בין ערבים ליהודים לא נוצרו בגלל אופייה הציוני של חברת החשמל וההתנגדות הפלסטינית הלאומית לפעולתה, אלא בגלל פערים ביכולת הכלכלית של ערבים ויהודים. בעוד שליהודים הייתה גישה לאשראי זול ולהון להשקעה, שאפשרה להם לחתום על חוזים קולקטיביים עם חברת החשמל, למרבית החקלאים הפלסטינים ותושבי הערים לא הייתה גישה למימון בתנאים כאלה, והעלות הגבוהה של חיבור משקי בית אינדיווידואליים לחשמל מנעה דה-פקטו את חיבורם. סוגי החיבור השונים לחשמל והבדלים כלכליים רחבים יותר חיזקו וייצבו, לפי שמיר, מגמות של הפרדה אתנו-לאומית בפלשתינה-א"י.

לעומת זאת, מייטון טוען כי לרוב הערים הפלסטיניות הייתה יכולה להתאים רשת חשמל קטנה ומקומית, שלא הייתה דורשת עלות ראשונית והתחייבות לצריכה מינימלית גבוהות. כזכור, העובדה שלרוטנברג ניתן מונופול על הקמת רשת חשמל גדולה בקנה מידה ארצי – מונופול שאינו מאפשר חיבורים מקומיים ומבוזרים – לא הייתה גזירת גורל, אלא פרי של נסיבות פוליטיות וטכנולוגיות ספציפיות. מייטון בוחן את המקרה של שכם, אחת הערים שלא חוברו לחשמל במהלך תקופת המנדט. הוא מיטיב לתאר מגוון סוכנים פלסטינים שפעלו בעיר בהקשר של החיבור לחשמל, החל בסוחרים שדרשו מהעירייה להתחבר

לחשמל לצורכי פעילותם המסחרית וכלה באנשי עירייה שביקשו מרוטנברג להתחבר לחשמל דרך חברה שלישית כדי שלא לחתום על חוזה מול חברה ציונית. רוטנברג סירב לבקשה, בעיקר משום שחוזה רשמי עם העירייה היה מחייב את האחרונה להגן על הרשת מפני חבלה. במחצית השנייה של שנות השלושים השפיע המרד הערבי הגדול (1936–1939) עמוקות על התפתחות רשת החשמל. למשל, במקום בנייתה המתוכננת של תחנה הידרו-אלקטרית שנייה על נהר הירדן הוחלט, משיקולי ביטחון, לבנות בתל אביב תחנת כוח פחמית ע"ש לורד רדינג. לעומת שמיר, מייטון טוען כי הפרדה בין ערבים ליהודים לא הייתה אלא תוצאה אידאולוגית של דינמיקה בפועל; אנשי עירייה, אנשי עסקים ומורדים פלסטינים היו שחקנים מרכזיים שקבעו את מסלול התפתחותה של רשת החשמל לא פחות משיקולי המסחריים של החברה. גורמים "פוליטיים", "כלכליים" ו"טכנולוגיים" לא היו נפרדים ועצמאים זה מזה, אלא הם עיצבו זה את זה אהדדית בתהליכים מורכבים.

הפרק השישי והאחרון מספק מבט מרענן על תהליך הפיכתו של החשמל ממוצר מותרות, ששימש בעיקר לתאורה, למרכיב בסיסי מהחיים הפרטיים והציבוריים ולחלק מרכזי ממה שאנו מזהים כ"מודרניות". הפרק מתמקד בירושלים – העיר היחידה שחוברה לחשמל באמצעות חברה בריטית שפעלה מתוקף זיכיון עות'מאני, ופורש יריעה רחבה של החיים החברתיים של החשמל: סכנות חדשות, דוגמת התחשמלות; צורות פשע חדשות, כגון גניבת חשמל; והצורך להתמודד מחדש עם חשכה בלתי מוכרת בזמן הפסקות חשמל.

על אף רצונו המוצהר של מייטון להימנע מ"היסטוריה של גיבורים", פנחס רוטנברג ממלא תפקיד מרכזי בספר. הספר אינו מזכיר את העובדים שבנו את רשת החשמל, וחסרונם תמוה במיוחד לנוכח המתודה, המדגישה את ההיבטים החומריים של בניית הרשת והפעלתה. התעלמות זו עלולה ליצור רושם של חלוקת עבודה בינארית בין מומחים ויזמים יהודים לעובדים ערבים העוסקים בעבודת כפיים בלתי מקצועית, חלוקת עבודה שנדמית הן כתוצאה של בניית רשת החשמל והן כמצב עניינים בלתי משתנה שקדם לה. הספר היה יכול להרוויח גם מתיאור מגוון יותר של צרכני החשמל. המקום הנרחב שהניתוח נותן לתוכניותיו, למחשבותיו ולפעולותיו של רוטנברג חותר מעט נגד מטרת הספר להיפרד מהיסטוריה מסורתית של דמויות גדולות לטובת ניתוח מורכב יותר. למרות זאת, הספר תורם תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה של פלשתינה-א"י, המספקת תובנות חדשות על המציאות החומרית של המאבק על פלשתינה-א"י בתקופת המנדט.